

Горан Максимовић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

КОМИЧНЕ ПОУКЕ ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА

У књижевном дјелу Доситеја Обрадовића комично се јавља у креативном споју поучног и забавног. Подједнако је то уочљиво у његовом аутобиографском дјелу *Живот и прикљученија* (1783, 1788), као и у *Совјетима здраваго разума* (1784) и *Баснама* (1788). У нашем истраживању показујемо да се Доситејев поучно-забавни тип смијеха манифестује у подручју етоса и то на два начина. Први начин се исказује кроз мисаоне спекулације и самоиронично исмијавање илузија о монашком животу и празновјерју. Други начин се исказује кроз комичне дијалогске ситуације у којима су исмијане друштвене и вјерске аномалије, као и морална застрањивања протагониста. У закључку истраживања показујемо да је Доситејева комика била најснажнији израз просветитељског поучавања и ефикасно средство борбе против људских глупости и сујевјерја.

Кључне ријечи: просвећивање, комично, смијех, хумор, сатира, пародија, иронија, поука.

За разумијевање Доситејевог поступка комичног поучавања и за схватање његовог доживљаја смијешног, важно се је подсјетити на двије дефиниције комичног (МАКСИМОВИЋ, 2003: 36). Прва је Аристотелова која "смијешно види као неку погрешку или неку ружноћу која не изазива бол нити води у пропаст", а подсјећа нас на "комичну маску која је ружна и изобличена, али не исказује бол" (Аристотел, 1983: 17). Друга дефиниција комичног је Бергсонова и почива на феномену тзв. "пајаца на узици", тј. на вјеровању неке личности да "говори и ради слободно", а заправо је "проста играчка у рукама једне друге особе која се тиме забавља" (Бергсон, 1920: 57). Доситеј је и сам у наравоученију уз басну *Магарац, врана и овчар*, исказао своје разумијевање феномена смијешног, које је веома блиско аристотеловском поимању, јер указује на разликовање "шале и простог смејања" од "ругања и подсмевања": "Прве

* goran.maksimovic@filfak.ni.ac.rs.

происходе од добра и незлобива срца, а последње из зла и пакосна" (Обрадовић, 1961: 458).

У *Животу и прикљученијима*, за које је с много разлога речено да имају обиљежја "поучног романа" (Павић, 1976: 216), Доситеј разоткрива два одлучујућа циља своје поуке. Први је да укаже на "бесполезност манастира у општеству", а други је да укаже на "велику нужду науке", као онога средства које може човјека избавити од сујевјерја и довести га до просвећивања (Обрадовић, 1961: 252).

Доситејев поучно-забавни тип смијеха, као што смо претходно нагласили, манифестује се у подручју етоса (Деретић, 1989: 109), и то најприје у облику есејистичких ироничних исмијавања илузија о монашењу, испосништву и празновјерју, а затим и кроз комичне дијалогске расправе у којима су разобличене бројне друштвене девијације и вјерска и морална застрањивања јунака (Максимовић, 2003: 35-36).

У есејистичким исказима Доситеј кроз сарказам и самоиронију са једне стране исмијава сопствене младалачке заблуде о испосништву и монашком животу, а са друге стране у форми сатиричких инвектива разобличава негативне страсти својих савременика. Наглашава да је било готово немогуће тада из његове "будаласте детиње главе" извадити "пустиње и пустињаке" (Обрадовић, 1961: 90), а затим кроз комична поређења исмијава своју дјечачку тврдоглавост и наглашава да је у таквим ситуацијама личио на "ћудљивог коња", који се заглавио у блату и што су га више шибали то је више узмицао натраг. Када га је тетак Никола Парчанин у посљедњем тренутку спријечио да оде са монахом Исајом Дечанцем у манастир, те када га је и сам заплашени монах почео одвраћати од тог одласка говорећи му о свим мукама монашког живота, Доситеј тај догађај описује као комичну персифлажу. Тетак Никола му обећава како ће га кад порасте одмах оженити лијепом дјевојком, а тада дјечак Димитрије Обрадовић је мислио да је боље да га каква "свирепа лавица или медведица с ноктима својима на парчета растргне", него да га "најлепша српска кћи у своје незлобиве, чисте девојачке наручи загрли!" (Обрадовић, 1961: 97). Каснији одлазак у хоповски манастир Доситеј коментарише кроз иронично интониран наслов поглавља, парафразирајући народну изреку: *Емо ме међу калуђери; што сам тражио, то сам и нашао* (Обрадовић, 1961: 127).

Приказивање хоповских година у Доситејевом аутобиографском исказу такође је остварено кроз читав низ комичних поука у којима су исмијане дјечачке заблуде о монаштву. Видно је то нарочито у поучним савјетима које је Доситеју очински упућивао "благочестиви" старац

игуман Теодор Милутиновић. Када би га с љутњом посматрао како неразумно гладује, добронамјерно му је казивао да је "време светињичења прошло и да у данашњи дан сва је светиња поштеним човеком бити" (Обрадовић, 1961: 145). Када би гдје послом заједно отишли из Хопова, игуман је у шали казивао да "он има ђаче свеца, да свако стоји на опазу и да добро гледа што ће пословати; да се он боји јести и пити преда мнош, а смејати се и шалити за главу не сме" (Обрадовић, 1961: 145). Понекад су ти савјети имали облик сатиричних инвектива и персифлираних комичних поређења, у којима игуман Милутиновић упоређује Доситејево гладовање са "сиромашким псом", а затим га опомиње да ће једнога дана кад постане калуђер толико јести месо да "неће имати кад чекати ни да се испече". При томе, му иронично напомиње да ће "бити као Турчин кад се намами на крметину" (Обрадовић, 1961: 145). Игуман Милутиновић се користи комичним поукама и да би нагласио нужност просвећивања и науке: "Сад се је време преокренуло: учен човек ако ће и пешице ићи, сваки га поштује; а неучена видећи гди се вози на вранци, 'Вранци вранца вуку' – говоре, и право имаду" (Обрадовић, 1961: 154-155).

Иронични говор Доситеј је користио и у функцији поетичких ауторских коментара. Кад приказује задивљеност пред фрушкогорским "веселовидним долинама", у којима је препознатљива идеја "свеприроде", тј. комуникације човјека и Бога преко природе (Павић, 1976: 248-249), Доситеј се са иронијом односи према свима онима који немају осјећај за природне љепоте.

Наведени примјери показују да Доситејева иронија подсећа у многим елементима на модел "разговорне" или сократовске ироније, тј. "ироније која се служи питањима" (Јанкелевич, 1989: 10), те да је захваљујући параболома и апофтегмама, који су најчешће исказани у форми комичног поређења или изреке, битно унапријеђена наративна комуникативност текста и прихватљивост комичних поука.

Мада је поступак комичне карактеризације у *Животу и прикљученијима* присутан већ у приказу старца игумана, Теодора Милутиновића, из Хопова, као и у карикатуралној портретизацији хоповског монаха Антонија Великог, за којег Доситеј казује "називљем га 'Велики', јер је и дужи и дебљи од свију био, и браде више је имао он сам него десеторица других" (Обрадовић, 1961:138), до стварне комичне карактеризације оних јунака који су носиоци неке негативне страсти долази у каснијим епизодама, нарочито од Доситејевог доласка на Крф. По доласку на острво Крф, Доситеј одсеја код грамзивог и лажљивог попа Марка, који је био надалеко познат по томе што је радо

позајмљивао, а нерадо враћао позајмљено. Међутим, Доситеј поучен од игуманије која га је и смјестила код прокаженога попа, кад му је овај потражио да му чува новце због тобожње сигурности, казује да их је већ дао на чување трговцу из Херцеговине, Антонију Шћавуну, а љутите реакције домаћина, којем је измакао плијен, предочава нам кроз комично поређење у којем црвенило Марковог лица упоређује са "скуватим раком".

Приликом обликовања психолошког портрета Јеротеја Дендрина, у чијој је школи у Смирни учио пуне три године и од којег је, између осталог, усвојио и идеје филозофије деизма (идеја о Богу као творцу природе, вјерска толеранција, борба против празновјерја, калуђерског просјачења и ружних обичаја), Доситеј описује како је овај врли познавалац античке филозофије исмијавао сујевјерје и лажна монашка просјачења с тобожњим "чудотворним иконама": "Како би му ко казао да је та и та икона чудотворна, он би питао: 'Стоји ли она сама собом на воздуху или је приковата, прилепљена за зид или о ексер привешена?' И како би чуо да прво није него фторо, 'видиш, да није чудотворна' – рекао би" (Обрадовић, 1961: 199-200).

У *Совјетима здраваго разума*, Доситеј на више мјеста износи комичне поуке. У есеју *Не кај се добро чинећи*, у тону лакрдијашког персифлирања исмијава становнике неке банатске варошице, који су се одлучили да сазидају два звоника уз цркву, умјесто да помажу књижевност и науку: "Свакојаким обичаја има на свету! Ваља зар неки људи мисле да ћеду Богу већи атар с две звонаре него с једном учинити, или да ћеду им деца паметнија постати у две звонаре зблењавајући се!" (Обрадовић, 1961: 299)

У наравоученију уз басну *Два путника и сикира*, Доситеј пропагирајући у поучно-забавном тону идеју вјерске толеранције, што је сасвим у духу филозофије деизма, у облику параболе исмијава безразложну нетрпељивост калуђера "несторијанаца" и дервиша "мусулимана", који су живјели у "ливијској пустињи" и нужно били упућени један на другог пошто никога трећег у њиховој близини није било. Кад би се сусретали на извору, гдје су узимали воду, тако су се усрдно расправљали око првенства вјере да би редовно последије анатема и проклињања "с пуним тиквицама воде о главу" (Обрадовић, 1961: 513), један другог ударали. Тек пошто су се један, а по његовом оздрављењу, и други разбољели, схватили су сву испразност својих размирица и и постали су добри пријатељи.

Сложеније облике комичне поуке у Доситејевој прози проналазимо у развијеним дијалогским расправама и комичним ситуацијама у којима су разобличене озбиљне друштвене девијације и исмијане комичне мањкавости у карактерима савременика, "које далеко више шкоде њиховим носиоцима него околини у којој се крећу" (Деретић, 1989: 85).

Комична расправа о Доситејевом раном интересовању за учење грчког језика, због чега је пребјегао из српске у грчку школу, па је стога добио прве батине од свога, иначе, увиђавнога и благонаклоног учитеља, започиње као карактеризација Грка, старца Диме из Чакова, од кога је и чуо прве грчке ријечи и заљубио се у овај језик, а да парадокс буде израженији није се радило ни о чему другом до о псовкама против попова кад би закаснили у цркву. Старац Дима је био тако ревностан вјерник "да би се сви пароси чаковачки у оно доба више његовој смрти обрадовали били, него да им је који најбогатији обркнез умро; тако им је био додијао и хака дошао" (Обрадовић, 1961: 98). Шаљиво-поучна поента остварена је кроз опис трагикомичне ситуације у којој Димитрије прима батине, а хуморне конотације произлазе углавном из комичних поређења: "Шчепаше ти ме четворица, повалише ти ме и протегосе на клупу. Држећи ме тако протегнута као воловску кожу, једни за руке и за главу а други за ноге, стаде лупња двоструке камције по голој кожи. Једним словом, да задуго не заглушам, одвали ми једну дузину удараца тако горећих да усијато гвожђе не би могло горе жећи" (Обрадовић, 1961: 101). Одмах иза тога Доситеј појачава ефекат комичне поуке једним иронично интонираним коментаром: "Ова церемонија такву је силу на мене имала да сам проклео старца Диму, грчког даскала, и сан с димлијама..." (Обрадовић, 1961: 101).

Инвектива слободоумног епископа темишварског Георгија Поповића против калуђера, остварена је у форми античке дијалогске расправе дијатрибе, а на крају прераста не само у исмијавање аномалија друштвеног живота, него и у вјешто обликоване карактере учесника у дијалогу. Карактер богатог трговца Маленице најприје је представљен кроз комично поређење, а затим и кроз приказ полемике са архимандритом бездинским око калуђерске прошње, тако да поприма облике комедиографског исмијавања његове шкрте природе. Маленица је био способан да заради дукате, али није био спреман да послуша епископов савјет да је потребно давати новац за школовање сиромашних а бистрих младића. Доситеј ту његову шкртост описује кроз комично поређење и наглашава да кад би једном дукате у "кесе запечатио и у

гвозден сандук сложио, не би више смео у њих како год у жеравицу дирнути" (Обрадовић, 1961: 111). Такав комедиографски потенцијал Доситејевих појединих јунака најбоље је описао Јован Деретић: "Све настране Доситејеве личности изгледају тако као да су створене за комедију. У некима није тешко препознати класичне комедиографске ликове. Доситејев среброљубац је трдица, један од сталних типова комедије. Он је вероватно и грађен по узору на класичне комедиографске обраде тог типа. (...) Доситејеви народски, фолклорно обојени ликови, као што су: поп Маук, поп Муждало, старац Ждеривук, игуман Црногорац, носе обележја која их приближују једном посебном комедиографском типу, типу неотесаног простака, грубијана, без чије је нулоге такође тешко замислити класичну комедију" (Деретић, 1989: 114).

Комична расправа о монашком целибату, на ручку у кући темишварског трговца Јове Муцуле, добија своје гротескно финале онога тренутка кад се у разговор са епископом Поповићем укључује и покушава да му опонира архимандрит бездински. При томе га епископ вјештим персифлирањем наводи да самостално увиди заблуде у којима се налазио, тако се може потпуно исправно закључити да "архимандритово понашање у целој сцени можемо упоредити са понашањем лутке која се креће по концима којима управља другио а сама верује да се креће по сопственој вољи" (Деретић, 1989: 114). У хумористички интонираном исказу, архимандрит бездински је доведен до спознања погрешке, тако да признаје да би се "намах оженио" кад би "сви архијереји тако мислили". На крају расправе, пошто је архимандрит са страхом и грозом прокоментарисао могућност ушкопљења: "Волио бих да ми се уши одрежу него да ме ушкопе" (Обрадовић, 1989: 119), кажњен је бурним смијехом присутних за своју ранију заблуду.

У појединим дијалогским ситуацијама комичних ефекат је постигнут неочекиваним обртима. У примјеру који наводимо преокрет је мотивисан неочекиваним искреним признањем неке негативне особине или неспособности јунака. На такав је начин, наиме, реаговао игуман хоповски, Теодор Милутиновић, када се први пут увјерио како добро зна да чита његов нови манастирски ђак. Казао му је да се одмах спакује и оде из манастира: "Бојим се, кад ти чујеш како ја читам, ти ћеш ми се смијати, а ја сам љут, пак ето ти кавга готова" (Обрадовић, 1961: 142). Приликом доласка у хоповски манастир љутите мајке Нике Путина, која је дошла да одбјеглог сина врати кући, Доситеј обликује гротескну комичну ситуацију у којој је ова горопадна и разјарена жена приказана као "Амазонка" која је виком и псовком толико заплашила калуђере, а

међу њима и рјечитог и дрског Дионисија Хорваћанина, да су јој одмах вратили сина: "Брже ми дете на среду, викне с громовитим гласом на Дионисија, јер ако нте шчепам, сву ћу ти браду очупати и очи ћу ти ископати! Не рађају се деца каоно што ти мислиш, ниједна веро црна!" (Обрадовић, 1961: 144).

Поједине комичне ситуације Доситеј је веома вјешто заснивао на безразложном страху протагониста. Приказујући боравак у унијатском калуђеријуму у Загребу, пошто је напустио манастир Хопово, Доситеј кроз комичну ситуацију изведено из безразложног страха, изводи комичну поуку о томе "каква је ужасна вешт предрасудженије" (Обрадовић, 1961: 179). Све док није сазнао да се налази у унијатском училишту, водио је спонтан и пријатан разговор са начелником, а након тога панично бјежи иако су га звали да остане на ручку: "Ал' мени није до мручка, јер ми колена пода м,ном дркћу. Не памтим како смо се испричали; то знам да изиђемо, пак беж' из града" (Обрадовић, 1961: 179). У другом примјеру поучне комике као одбране од страха, у којем је приказана паника пољског католичког прелата за вријеме снажне буре на Црном мору, карактеризована је ведрa димензија Доситејеве личности, као и способност да и у најтежим животним ситуацијама проналази ону ведрију, поучну страну. Наспрам веома упечатљиве умјетничке слике побјесњелог мора, у којој спознаје истину о људској немоћи и непостојаности морских таласа и вјетрова, Доситеј сву пажњу преусмјерава на приказивање паничних реакција неког случајног сапутника у бродској кабини, католичког фратра, који је све брже изговарао молитве што су таласи били већи и љуљање брода страшније, а кад би се вјетрови и таласи смирили и брод мање љуљао и његове молитве су постајале спорије. Након љутње прелатове што се и он тако предано не моли Богу, у смиреној и разложној филозофској расправи "Доситеј свог сапутника изводи из тог смешног, недостојног положаја и доводи га до животне мудрости која се, поред осталог, заснива и на одбацивању страха од смрти" (Деретић, 1989: 115). На крају се, захваљујући дејству Доситеје комичне поуке, у готово фантазмагоричној ситуацији прихватају добре "цариградске ракије с хиотском мастихом" (Обрадовић, 1961: 246), те смирено ишчекују расплет драме.

Поступак комичне карактеризације саговорника у појединим случајевима је проистекао и из неуспјелог комичног исмијавања. Остварено је то у развијеним дијалогским ситуацијама у којима се попут бумеранга мисаона замка намијењена сабесједнику, враћа ономе ко ју је смислио и умјесто да исмије другогa сам постаје предмет магарчења. У

Совјетима здраваго разума предочене су управо двије такве ситуације и у њима обликовани карактери двојице народних досјетљиваца: игумана Црногорца и попа Муждала. По доласку у Црну Гору, лаковјерни Доситеј на наговор владике Василија, који је волио да завађа људе, покушава да збуни једног игумана, за којег је народ држао да је мудар човјек премда је био необразован, тако што га пита зашто је дуга шарена. Овај му одговара сасвим у духу народне мудрости и доказује да је и његов магарац паметнији од онога који му поставља тако глупо питање на које прост народ одвајкада зна одговор: "Дуга је дуга, није качни обруч! А питаш зашто је шарена. Та бзла ти срећа, може ли бити дуга да није шарена? Или си ти зар ђе видио и црну?" (Обрадовић, 1961: 325). Слично су намагарчени и неки учени латински теолози у Задру, који су имали намјеру да се наругају необразованом али у народу "оглашеном" далматинском попу Муждалу. Да би показали да Муждало не познаје Библију питали су га једном приликом пред окупљеним народом да им одговори ко је Мелхиседека родио. Муждало то, наравно, није знао, али је био довољно мудар да се не само извуче из непријатне ситуације, него још да учене сабесједнике прикаже као незналице и да их јавно исмије, чиме је само доказао као тачну Доситејеву просветитељску идеју да је "здрав разум" у основи сваког исправног људског чина, па и самог образовања и учености. Умјесто одговора, Муждало им је поставио питање да они њему најприје кажу ко је њега родио? А кад су збуњени латински теолози казали да то они не знају, Муждало им је узвратио: "Пи срам вас буди! Бабе у мом селу паметније су од вас: оне све знаду ко је мене родио! Пак хоћете да вам ја кажем ко је Мелхиседека родио! – Браво, браво, оче Муждало!, повикну сви околостојећи, а теолози се врате откуд су и дошли и познаду искуством да није читав посао с људма друге феле у дишпут пуштати се" (Обрадовић, 1961: 326).

Мада је углавном тачно наглашено како код "Доситеја нема смеха ради смеха", те како се у његовом дјелу хумор јавља као логички слијед "рационалне и моралне критике мишљења и нарави друштва" (Деретић, 1989: 118), препознатљиви су и они примјери у којима је забавно-лакрдјашки карактер и функција смијеха испред рационалистичко-поучних конотација.

Поједине комичне ситуације приказане су искључиво ради забаве и зато да би на што аутентичнији начин биле предочене анегдотске епизоде из свакодневног живота. Описујући у *Животу и прикљученијима* свој први долазак у Беч 1771. године, Доситеј не заборавља да исприча како се провео у резиденцији архиепископа Јована. Архиепископово

особље, "за изиграти своју комедију", заказује Доситеју аудијенцију баш у вријеме ручка кад је митрополит нерадо примао госте, тако да је умјесто разговора доживио силну вику и псовке какве до тад у животу никад није чуо.

Сличну забавну функцију комичног проналазимо и у приказу шаливе атмосфере на ручку код господина Ливија у Лондону. Тада Доситеј својом непосредношћу и искреношћу засмијава домаћине. Господин Ливи је за вријеме ручка са таквим заносом причао да није имао времена јести. Пошто га је госпођа често опомињала због тога, Доситеј у шали казује: "Мени госпођа јошт ниједанпут није рекла да једем, јер види да ја не чекам да ме нуди" (Обрадовић, 1961: 266).

Природни израз Доситејевог смијеха је доброћудност и благод, која – како би то казао Аристотел - "не изазива бол нити води у пропаст". И кад се повремено појаве саркастичне жаоке и оштре инвективе (старац Дима, архимандрит бездински и господар Маленица, мајка Нике Путина у Хопову, Доситејево згражавање над просјачењем Исаије Дечанца и његовог пратиоца у Патрасу на Мореји и сл.), Доситеј ни тада не жигоше и не кажњава, а његов "хумор више разумева и прашта него што изобличава и осуђује" (Деретић, 1980: 92). Доситеј кроз смијех поучава, ненаметљиво ведро и доброћудно, а кроз поуке просвећује и упућује на здрав разум и расуђивање, као основу сваког индивидуалног и колективног напретка.

Литература

- Аристотел 1983: Аристотел, *О пјесничком умијећу*, превод и објашњења. Здеслав Дукат, Аугуст Цесарец, Загреб
- Бергсон 1920: Анри Бергсон, *Смех*, превео: Срећко Цамоња, Издавачка књижарница Светислава Б. Цвијановића, Београд
- Деретић 1980: Јован Деретић, *Видаковић и рани српски роман*, Матица српска, Нови Сад
- Деретић 1989: Јован Деретић, *Поетика просвећивања – Књижевност и наука у делу Доситеја Обрадовића*, Књижевне новине, Београд
- Јанкелевич 1989: Владимир Јанкелевич, *Иронија*, превео: Бранко Јелић, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци
- Максимовић 2003: Горан Максимовић, *Тријумф смијеха*, Комично у српској умјетничкој прози од Доситеја Обрадовића до Петра Кочића, Просвета, Ниш
- Обрадовић 1961: *Сабрана дела I-III*, приредио: Ђуро Гавела, Просвета, Београд

Павић 1976: Милорад Павић, *Језичко памћење и песнички облик*, Матица српска, Нови Сад

Goran Maksimovic

COMICAL PRECEPT BY DOSITEJ OBRADOVIĆ

(Summary)

The literary work of Dositej Obradović comic occurs in the creative combination of instructive and entertaining. It is equally obvious that in his autobiographical work *The Life and Adventures* (1783, 1788), as well as the *Soviets healthy reason* (1784) and *Fables* (1788). In our study we show that Dositej instructive and entertaining laughing manifested in the ethos in two ways. The first way is expressed through a mental speculation and self-ironically ridiculing illusions about monastic life and superstition. Another way is expressed through comic dialogue situations in which derided the social and religious anomalies, as well as a moral aberration protagonists. In conclusion, studies show that Dositej comics was the strongest expression of Enlightenment teaching and effective means of struggle against human stupidity and superstition.

Key words: enlightenment, humor, laughter, humor, satire, parody, irony, tuition.